

Ірина БАБІЙ,

orcid.org/0000-0001-9997-2392

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) *iryna.babii@pnu.edu.ua*

МОВНА ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано основні документи, присвячені мовній політиці незалежної України, зокрема Конституцію України (1996), Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989), Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012), Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019), «Концепцію державної мовної політики» (2010).

Акцентовано на тому, що, незважаючи на однозначність формулювань Конституції України про єдину державну українську мову, довгий час мовна ситуація в Україні визначалася законом, прийнятим ще в Українській РСР (1989 р.), а це зумовило значне прирівнювання статусу російської мови до української. Як результат, ми отримали обмеження функціонування української мови, багаторічні популістські політичні спекуляції щодо її використання, засилля російської мови в усіх сферах життя і реальну загрозу національній безпеці України.

Підкреслено, що цей закон був чинний з 1989 до 2012 рр., однак і той, який прийшов йому на зміну («Про засади державної мовної політики»), містив відверто загрозливі й антиконституційні положення, значно розширюючи статус регіональних мов і мов національних меншин, фактично надаючи їм прав, тотожних із правами єдиної державної української мови. У зв'язку з політичною ситуацією в Україні у 2014 р. цей закон втратив чинність. Через чотири роки, у 2018 р., закони «Про мови в Українській РСР» і «Про засади мовної політики» були визнані неконституційними.

У статті наголошено на тому, що чи не вперше у незалежній Україні на законодавчому рівні було акцентовано на ролі української мови як важливого чинника єдності та національної безпеки України в Законі «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Зроблено висновок: незважаючи на начебто однозначний статус української мови як єдиної державної в усіх законах, бачимо, що за тридцять років незалежності Україна ще й дотепер змушена позбуватися наслідків асиміляційної політики як Радянського Союзу, так і попередніх імперій. Проукраїнська однозначність і навіть категоричність мовної політики є стратегічно важливим питанням національної безпеки та територіальної цілісності України.

Ключові слова: мовна політика, Україна, державна мова України, мовне законодавство, українська мова, мовна ідентичність.

Iryna BABII,

orcid.org/0000-0001-9997-2392

Candidate of Philology,
Associate Professor at the Ukrainian Language Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) *iryna.babii@pnu.edu.ua*

LANGUAGE POLICY IN INDEPENDENT UKRAINE

The article deals with the main documents regarding language policy in independent Ukraine, in particular: the Constitution of Ukraine (1996), the Law of the Ukrainian USSR “On Languages in the Ukrainian SSR” (1989), the Law of Ukraine “On Principles of State Language Policy” (2012), the Law of Ukraine “On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language” (2019), “The Concept of the state language policy” (2010).

It is emphasized that, despite the unambiguous wording of the Constitution of Ukraine about one state Ukrainian language, for a long period of time the language situation in Ukraine was determined by a law adopted in the Ukrainian SSR (1989), which significantly equated the status of Russian language to Ukrainian language. As a result, we have received restrictions on the functioning of the Ukrainian language, long-standing populist political speculations about its usage, the dominance of the Russian language in all spheres of life and, as a result, a real threat to Ukraine's national security.

In the article it is pointed out that this law was in force from 1989 to 2012, but the one that replaced it (“On Principles of State Language Policy”) contained blatantly threatening and unconstitutional provisions, significantly expanding the status of regional and minority languages, in fact giving them rights identical to the rights of one state Ukrainian language. Due to the political situation in Ukraine, this law expired in 2014. Four years later, in 2018, the laws “On Languages in the Ukrainian SSR” and “On Principles of State Language Policy” were declared as unconstitutional.

In the article we emphasize that for the first time in the history of independent Ukraine was emphasized at the legislative level the role of the Ukrainian language as an important factor of unity and national security of Ukraine in the law "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language".

In the article we concluded that despite the unequivocal status of the Ukrainian language as the only one state language in all laws, we see that for thirty years of independence of Ukraine is still forced to get rid of the consequences of assimilation policy of both the Soviet Union and previous empires. Pro-Ukrainian unambiguity and even categorical of language policy is a strategically important issue of national security and territorial integrity of Ukraine.

Key words: language policy, Ukraine, state language of Ukraine, language legislation, Ukrainian language, language identity.

Постановка проблеми. Питання мовної політики – одне з найважливіших для нашої держави, оскільки, з одного боку, мало би бути вже давно позбавлене будь-якої контроверсійності, однак з іншого, особливо враховуючи загострення геополітичних подій останнього десятиліття, – бачимо, що цей аспект все ще стає предметом політичних та інших спекуляцій і ворожої пропаганди. Складно знайти на карті світу ще одну таку державу, в якій питання державної мови перебуває на одному рівні з іншими питаннями національної безпеки. Тільки після анексії Автономної Республіки Крим та окупації окремих територій Донецької та Луганської областей України мовне законодавство почало набувати однозначної відповідності ст. 10 Конституції України.

На жаль, незважаючи на однозначність формулювань Основного Закону України про єдину державну українську мову, довгий час мовна ситуація в Україні визначалася законом, прийнятим ще в Українській РСР (1989 р.), а це зумовило майже врівноважування статусів української та російської мов. Як результат, ми отримали обмеження функціонування української мови, багаторічні популістські політичні спекуляції щодо її використання, засилля російської мови в усіх сферах життя і реальну загрозу національній безпеці України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність указаної теми є беззаперечною. Дослідження мовної політики України багатоаспектні, інтердисциплінарні, належать до сфери наукових зацікавлень учених різних галузей знань. Вагомий унесок у розвиток зазначеного питання зробили:

– філологи (А. О. Велика, О. М. Данилевська, В. В. Заблоцький, А. П. Загнітко, С. Я. Єрмоленко, М. П. Лесюк, Л. Т. Масенко, Г. Мацюк, О. Ожигова, Ю. Ф. Прадід, Я. Радевич-Винницький, П. О. Селігей, Г. Г. Стойкова, О. О. Тараненко, Л. О. Ткач та ін.);

– історики (Т. Горбань, Р. М. Лозинський, Л. П. Нагорна, Ж. А. Шевчук, Л. Якубова та ін.);

– фахівці сфери державного управління (О. А. Герасимова, Г. П. Євсєєва, Т. В. Ковальова, І. П. Лопушинський, О. Ю. Сергєєва, Ю. М. Чередник);

– географи (Р. М. Лозинський);
– правознавці (А. В. Корж, Л. С. Клименко, О. В. Лопушанська, Є. В. Ткаченко, О. В. Ялова та ін.);
– соціологи (О. Вишняк);
– політологи (О. М. Куць, С. Савойська, Н. О. Седнева).

Мета статті. Незважаючи на велику кількість наукових розвідок у рамках представленої теми, вона все ще перебуває у потоці актуальних досліджень різних галузей знань, у тому числі й лінгвістики. Тому мета нашої статті – систематизувати та проаналізувати головні державні документи мовної політики незалежної України, узагальнити їхні основні положення, зосередившись на тих статтях і пунктах, які є особливо сприятливими чи, навпаки, несприятливими для утвердження єдиного українськомовного суспільства на всій території України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Основному Законі України (Конституція України, ухвалена 28 червня 1996 р., чинна з дня прийняття) основною в регулюванні мовного питання незалежної України є ст. 10, яка проголошує:

«Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» (Конституція).

І положеннями цієї статті мовна політика України могла би й обмежитися, якби не те, що 14 грудня 1999 р. Конституційний Суд України ухвалив офіційне тлумачення ч. 1 ст. 10. Серед іншого читаємо: *«Поряд із державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку,*

що визначаються законами України» (Рішення, 23 грудня 2021 р.). Як бачимо, таке тлумачення легітимізує використання насамперед російської (!), а також інших мов національних меншин поряд із єдиною державною українською мовою.

Абсолютно несприятливими для утвердження і розвитку української мови як єдиної державної були і ті два закони, якими громадяни України керувалися від 1989 до фактично 2018 рр. Маємо на увазі насамперед Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (28 жовтня 1989 р.), який містить 6 частин («Загальні положення», «Мова державних, партійних, громадських органів», «Мова підприємств, установ і організацій», «Мова освіти, науки, інформатики і культури», «Мова інформації та зв'язку», «Мова назв», «Сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами Української РСР»), що поділялися на 40 статей. Оскільки він був прийнятий ще до проголошення незалежності України та регулював мовне питання в УРСР, а не в незалежній Україні, то і більшість статей була сформульована так, що майже зрівнювала статуси української та російської мов. Більшість, але не всі. Серед основних положень, компліментарних саме українській мові, бачимо декілька абзаців у вступній частині:

«Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» (Закон УРСР).

Однозначно «проукраїнськомовною», якщо можна так сказати, є ст. 2 (Державна мова Української РСР): *«Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.*

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею» (Закон УРСР).

Також у ст. 28 закону (Мова навчання в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах) читаємо: *«В усіх групах з російською мовою навчання та неукраїномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови»* (Закон УРСР).

Однак більшість статей закону, як уже було сказано, прирівнює частково чи повністю російську мову до української. Маємо на увазі статті від 3 до 6 включно, від 10 до 23 включно, від 27 до 31 включно і від 33 до 38 включно. Наприклад, у ст. 27 (Мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах) після начебто обнадійливого твердження про те, що *«в Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою»* читаємо: *«Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим»* (Закон УРСР).

Не менш промовистими є і, скажімо, ст. 6: *«Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків»* або 10: *«Акти найвищих органів державної влади та управління Української РСР приймаються українською мовою і публікуються українською і російською мовами.*

Написи на печатках, штампях, штемпелях, офіційних бланках державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій в Українській РСР виконуються українською мовою або українською і російською мовами» (Закон УРСР).

Пояснення та часткове обґрунтування такої ситуації знаходимо у ст. 3, 4 і 12 зазначеного закону. Ст. 3 (Мови інших національностей в Українській РСР): *«Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.*

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей <...>, можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови» (Закон УРСР).

Ст. 4 (Мови міжнаціонального спілкування): *«Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР»* (Закон УРСР).

Ну і ст. 12 (Мова взаємовідносин республіканських і місцевих органів з союзними органами та органами інших республік): *«Мовою взаємовідносин республіканських і місцевих державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій з союзними органами є російська мова.*

Мовою взаємовідносин зазначених органів, підприємств, установ і організацій з органами,

підприємствами, установами і організаціями інших союзних республік є російська мова або мова, прийнятна для сторін». (Закон УРСР).

Закон втратив чинність аж у 2012 р., а у 2018 р. його було визнано нарешті неконституційним (таким, що не відповідає Конституції України).

Однак, на жаль, втратив чинність аналізований закон тому, що замість нього набрав чинності інший – скандально відомий «Закон Ківалова – Колесніченка»: «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI (11 розділів, 32 статті). Закон був ухвалений Верховною Радою України 03 липня 2012 р., тоді ж підписаний президентом України Віктором Януковичем, набув чинності 10 серпня 2012 р., був скасований 23 лютого 2014 р. Верховною Радою України.

Уже у вступних положеннях закону «Про засади державної мовної політики» зазначено, що при здійсненні державної мовної політики Україна дотримується, серед інших, таких цілей і принципів: «2) забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території держави із створенням можливості паралельного використання регіональних мов або мов меншин на тих територіях і в тих випадках, де це є виправданим...» (Закон).

І хоча згідно зі ст. 7 Загальних положень цього ж таки закону до регіональних мов або мов меншин України віднесено аж 18 мов, однак у багатьох його статтях бачимо такі ж необ'єктивні формулювання, що і в попередньому законі, згідно з якими окремо виносяться не тільки державна мова (що закономірно), а й російська (!), а тоді вже побіжно згадуються «інші регіональні мови або мови меншин».

Наприклад, ст. 10: «1. Акти вищих органів державної влади приймаються державною мовою і офіційно публікуються державною, російською та іншими регіональними мовами або мовами меншин.

<...> 5. Тексти офіційних оголошень, повідомлень виконуються державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова (мови), за рішенням місцевої ради такі тексти можуть розповсюджуватися у перекладі цією регіональною або російською мовою (мовами)» (Закон).

Або у ст. 18: «1. В економічній і соціальній діяльності державних підприємств, установ та організацій основною мовою є державна мова, а також вільно використовуються російська та інші регіональні мови або мови меншин.

<...> 3. У внутрішніх правилах підприємств, установ та організацій будь-якої форми власності забороняється прийняття будь-яких положень, що виключають або обмежують у спілкуванні співробітників використання державної мови, російської, інших регіональних мов або мови меншин» (Закон).

Насторожує п. 7 ст. 20 розділу III «Мова освіти, науки, інформатики і культури»: «В усіх загальних середніх навчальних закладах забезпечується вивчення державної мови і однієї з регіональних мов або мов меншин. Обсяг вивчення регіональних мов або мов меншин визначається місцевими радами відповідно до законодавства про освіту з урахуванням поширеності цих мов на відповідній території» (Закон).

Як мінімум, дивною у контексті єдиної державної української мови є ст. 22 («Мова у сфері інформатики»), якою у сфері інформатики визнаються рівноправними аж три мови: «1. Основними мовами інформатики в Україні є українська, російська та англійська мови. Комп'ютерні системи та їх програмне забезпечення, що використовуються органами державної влади і органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами та організаціями, повинні забезпечуватися можливістю обробляти україномовні, російськомовні та англійськомовні тексти» (Закон).

Однозначно загрозливими й антиконституційними є окремі положення зазначеного закону, наприклад, ті, що залишають вибір мови засобів масової інформації чи комп'ютерних інформаційних систем на розсуд їхніх приватних власників, зокрема ст. 22 («Мова у сфері інформатики»): «2. Мова приватних комп'ютерних систем та їх програмного забезпечення визначається власниками цих систем» (Закон) або ст. 24 («Мова засобів масової інформації і видавництва»): «6. Мова друкованих засобів масової інформації визначається їх засновниками відповідно до установчих документів» (Закон). Такі ж формулювання читаємо і в інших статтях закону «Про засади державної мовної політики», наприклад, у ст. 20 «Мова освіти».

Тобто бачимо: не заперечуючи державності української мови і навіть підкреслюючи, що «жодне положення цього Закону не може тлумачитися як таке, що спрямоване на звуження сфери використання державної мови» (Закон), одночасно закон фактично наділяє правами державної мови регіональні мови або мови меншин, якими вважає такі, що мають не менше 10% носіїв на певній території, а в окремих випадках – навіть менше 10%. Таке значне і загрозливе розширення прав регіональних мов і мов меншин (насамперед, звичайно, російської), а також політична ситуація

в Україні спричинили скасування закону Верховною Радою України 23 лютого 2014 р.

З лютого 2015 до 2018 рр. конституційність статусу закону вирішувалася Конституційним Судом України. Нарешті саме 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав цей суперечливий Закон неконституційним і таким, що втратив чинність, як і попередній закон «Про мови в Українській РСР».

Від 2019 р. і дотепер основними документами нашої мовної політики залишається Конституція України, а також відносно новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ухвалений Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. і підписаний Петром Порошенком, тодішнім Президентом України (містить 9 розділів, 57 статей).

Важливість закону безумовна і беззаперечна, оскільки в ньому чи не вперше в незалежній Україні неодноразово акцентовано на ролі української мови як важливого чинника єдності та національної безпеки України, наголошено на важливості *«посилення державотворчих і консолідаційних функцій української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України»* (Закон України).

Безумовно, цей закон є надзвичайно важливим і актуальним, оскільки забезпечує пріоритетність української мови у більшості сфер суспільного життя держави та навіть ініціює створення нових інституцій, зокрема Національної комісії зі стандартів державної мови та посади Уповноваженого із захисту державної мови. Закон набрав чинності через 2 місяці після публікації, хоча частина його положень відтермінується на різний час, деякі – навіть на понад 10 років.

Також надзвичайно важливими документами мовної політики незалежної України, які

позитивно впливали і впливають на її мовну ситуацію, розширюють використання української мови у різних сферах (освіті, науці, культурі, інформації, медіа тощо) є не тільки закони, а й, наприклад, «Концепція державної мовної політики», схвалена указом Президента України Віктора Ющенка від 15 лютого 2010 р., яка називає речі своїми іменами та зазначає, що *«у минулому під гаслами боротьби з “малоросійським сепаратизмом” та “українським буржуазним націоналізмом” знищувалася мовно-культурна ідентичність українців»* (Указ).

Серед цілей Концепції, зокрема, є *«визначення стратегічних пріоритетів і орієнтирів у подоланні деформацій національного мовно-культурного та мовно-інформаційного простору, забезпеченні мовних прав громадян та єдності України»* (Указ), однак, як бачимо, ця Концепція не стала на перешкоді, наприклад, ухваленню у 2012 р. закону «Про засади державної мовної політики», про який було сказано вище.

Висновки з дослідження. Незважаючи на одностатусний статус української мови як єдиної державної в усіх законах, бачимо, що за тридцять років незалежності Україна ще й дотепер змушена позбуватися наслідків асиміляційної політики як Радянського Союзу, так і попередніх імперій. Проукраїнська одностатусність і навіть категоричність мовної політики є стратегічно важливим питанням національної безпеки та територіальної цілісності України.

Перспективи наукових пошуків убачаємо у подальшому дослідженні інших документів, навіть частково дотичних до проаналізованих у статті, а також у порівняльному аналізі способів вирішення питань мовної політики в інших країнах, особливо у тих, де воно є настільки ж важливим і контроверсійним, як і в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i> (дата звернення: 23.12.2021).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54> (дата звернення: 23.12.2021).
3. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11#Text> (дата звернення: 23.12.2021).
4. Закон «Про засади державної мовної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення: 23.12.2021).
5. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2704-19#Text> (дата звернення: 23.12.2021).
6. Указ Президента України «Про Концепцію державної мовної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text> (дата звернення: 23.12.2021).

REFERENCES

1. Konstytutsiya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>. (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].

2. Rishennya Konstytutsiinogo Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiinymy podanniamy 51 narodnogo deputata Ukrayiny pro ofitsiine tlumachennia polozhen st. 10 Konstytutsiyi Ukrayiny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine on the official interpretation of the provisions of Article 10 of the Constitution of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>. (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].
3. Zakon URSR “Pro movy v Ukrayinskij RSR”. [The Law of the Ukrainian USSR “On Languages in the Ukrainian SSR”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11#Text> (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].
4. Zakon “Pro zasady derzhavnoyi movnoyi polityky”. [The Law of Ukraine “On Principles of State Language Policy”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrayiny “Pro zabezpechennya funktsionuvannya ukrayinskoyi movy yak derzhavnoyi”. [The Law of Ukraine “On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2704-19#Text> (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].
6. Ukaz Prezydenta Ukrayiny “Pro Kontseptsiyu derzhavnoyi movnoyi polityky”. [Decree of the President of Ukraine “The Concept of the state language policy”] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text> (data zvernennia 23.12.2021). [in Ukrainian].